

ПЕТРО
НЕСТЕРЕНКО

СЛІД НА ЗЕМЛІ

СУМИ ВИДАВНИЦТВО "ДЖЕРЕЛО" 2003

ІВАН ТА МАРІЯ

Якщо її запитують, бува, коли народилася, Марія Харитонівна, усміхаючись, відповідає: "Тоді, як яблуні рясно-рясно цвіли в Токарях..." Хто б міг подумати, що в невеличкому зеленошатовому селі, яке розкинулося понад Пслон - рікою, народилася людина, ім'я якої стане відомим в усьому світі.

Нелегка випала їй доля - з юних літ поневірялася по наймах. А потім чотирнадцятирічною дівчинкою вступила до сільськогосподарської комуні "Червоний стяг". Нарівні з дорослими працювала в полі, на фермі. Добре розуміла, що від того, як люди трудитимуться, залежатимуть їх добробут, їх життя.

У 1939 році молочнотоварна ферма колгоспу "Червона зоря" надріла по 2995 кілограмів молока від корови, стала учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві. Серед десяти тваринників була і Марія Харитонівна Савченко. Додому з Москви поверталися переможцями. Лебединська худоба стала чемпіоном виставки. Наступного дня Марію Харитонівну запросили до столиці колишнього Радянського Союзу. Затвердили учасницею виставки і в сорок першому. Але...

Жита, пшениці того літа колосилися на диво. Трави стояли по пояс: косою не візьмеш. Ідеш луками - різнотрав'я аж вилискує під ранішнім сонцем, під ногою не гнеться.

Радісно було на серці Марії Харитонівни і її односельцям за те, що земля щедро віддячує за людську працю. Та не тільки радість, а й тривога підкрадалася. Дуже неспокійно було того року в світі. Уже точилася війна, уже гинули люди в небі, на суші і на морі. Біснுவатий фюрер кроїв карту Європи, зносив танками прикордонні стовпи...

Ранок зайнявся червоно. Над селом сходило сонце, здавалося, лише на мить сховавшись за горизонтом. Коротка літня ніч закінчилася, не встигнувши завчасно погасити на небі зорі. Народжувався день, найдовший день року. Як можна багато зробити, якщо почати о четвертій ранку! Тричі видоїти корів, вигнати їх на пасовище, прибрати в корівнику, дома навести порядок, а ввечері - до клубу, адже неділя, там завжди у вихідні особливо цікаво проходять вечори.

У кожного були плани на цей великий літній день. Але не знали ще тоді ні Марія Савченко, ні її подруги-доярки, що о четвертій ранку, коли вдарили в дійниці пружні струмки молока, далеко від них, на західному кордоні, вже полилася кров,

захлиналися свинцевими струменями кулемети, а хрестаті літаки з'явилися над містами зі смертоносним вантажем.

- Війна! - загорланів вершник, що несподівано з'явився у розчиненій брамі корівника.

І це було для всіх, як грім, як блискавка серед білого дня. Всі розуміли: хто напав, хто замахнувся на мирне життя людей.

Пишучи оці рядки, я згадую один з квітневих днів 1983 року, коли ми, власні кореспонденти газети "Радянська Україна", вирішили побувати на меморіальному комплексі "Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни", що був відкритий 1982 року на крутому придніпровському пагорбі в столиці України. В одному із залів цього комплексу мене зацікавив пожовклий від часу примірник одної республіканської газети, що вийшла 26 червня 1941 року. На першій полосі - великий знімок. Фотокамера зафіксувала сільський мітинг. Суворі, зосереджені обличчя хліборобів. Перед ними виступає невисокий на зріст чоловік. В усій його поставі відчуваються енергія, воля, напруга. Підпис під фотографією свідчить: дояр колгоспу "Червона зоря" Лебединського району, що на Сумщині, Іван Тимофійович Хобот закликає земляків віддати всі сили боротьбі з фашистською навалою.

Уважно ознайомившись з цим експонатом, відразу ж вирішую: через три дні відвідаю Токарі, зустрінуся з цими цікавими людьми, розповім про них у газеті.

Так і вийшло. Спочатку завітав до Івана Тимофійовича Хобота. Нагадав про фотографію, яку бачив у музеї в Києві. Він добре пам'ятав все своє життя той сільський мітинг, тривожні очі земляків. Фотографія в газеті з'явилася на п'ятий день війни. А сам мітинг відбувся на третій її день.

Спустило село - чоловіки пішли на фронт. Кожен проводжав своїх рідних до військкомату. Ковалі, хлібороби, тваринники, конюхи - усіх покликкала Вітчизна в грізний час. Іван Тимофійович, якого поки що не призивали, вирішив піти добровольцем.

- Доглядай і моїх корів, Маріє,- сказав.- Я скоро повернуся. На все життя - певно, до останнього подиху,- закарбовані були в його серці завірюшені кілометри нескінченних фронтових доріг. І відлунювалися у його душі всі повоєнні роки біль та гнів тих гірких днів і ночей, коли важко ступила земля над Дніпром і Псьом, над Доном і Волгою, коли стелився сизий попіл спалених наших осель. І до останніх днів його роз'ятрював чи не найважчий спомин: нестерпно їдкий гар

вигорілого до чорноти пшеничного лану. О, як виколосився в сорок першому хліб, що не дочекався жнив, сплюндрований фашистськими гусеницями.

На крутоярах війни солдат Іван Хобот воював мужньо і сміливо. Під ворожим вогнем, щохвилини ризикуючи життям, прокладав він у фронтовому Сталінграді лінії зв'язку. Саме тут, на землі волзької твердині, отримав першу військову нагороду - медаль "За бойові заслуги". Вручав її Хоботу між боями командир полку. Прикріплюючи медаль до гімнастерки, втомлений підполковник з червоними від безсоння очима раптом помітив на ній сяйво ордена Леніна. Іван надів його спеціально для такої урочистої нагоди.

- Ого, солдате, молодець ! - міцно потиснув руку командир.- А ця нагорода в тебе за що?

- За молоко, товаришу командир полку! - по-статутному чітко відрепортував солдат Хобот. І побачив зовсім не по-статутному усміхнені обличчя однополчан.

- За що, за що, кажеш? - не зрозумів підполковник.

- За високі надії молока. Мені цей орден у Кремлі сам Калінін вручав,- не розгубився Іван Тимофійович. І уточнив: - Одержував орден разом з Пашею Ангеліною.

- А корівки ж твої де, солдате? - поцікавився стомлений чоловік з червоними від безсоння очима. І, здається, тут же пожалкував про запитання, побачивши, якою темною тінню-хмариную взялися очі відважного зв'язківця.

- Товаришу підполковнику, я за них не хвилююся: вони в надійних руках. Марія Савченко зі своїми подругами за ними надійно доглядає. От лише, яка там ситуація на даний момент, звичайно, доповісти вам не можу, бо ж рідні мої Токарі-Бережки під фашистським супостатом.

На вилицюватому обличчі Івана Тимофійовича короткими нервовими поштовхами заходили взад - вперед круті жовна. Погляд під розкриллям густих брів посуворішав. Між ними різко й твердо пролягла поперечна складка. Невисокий солдат розправив груди і глянув прямо в очі підполковника:

- Але така в мене думка є, що недовго чужинець осквернить мої Токарі-Бережки. Та й всю нашу землю радянську. Бо таки наша візьме! Чия правда - того й перемога.

- Спасибі тобі, Іване Хобот, за мужність і мудрість солдатську. З такими, як ти, боєць Хобот, неодмінно переможемо.

- А я , товаришу командире, не єдиний Хобот на цій війні. П'ятеро нас, рідних братів, боронять землю рідну. Розкидало нас по всіх фронтах, від Чорного до Білого морів.

Звідки знати було тоді Іванові Тимофійовичу, що двадцятилітній Петро воює в тому ж охопленому полум'ям Сталінграді, можливо, за кількасот метрів, серед згарищ сусідньої вулиці? І що тут, на волзькому березі, його молодший брат зустрине свій останній світанок.

Звідки знати було тоді Іванові Тимофійовичу, що минуть роки,-і біля сільського клубу в його рідних Токарях-Бережках навіки застигне в траурі бронзовий солдат, в обличчі якого він впізнає риси своїх братів Артема і Василя, Петра і Павла? А імена їх будуть викарбувані на плиті біля цього бронзового воїна. Таку ціну сплатить сім'я українських хліборобів Хоботів за нашу Перемогу. Тільки один з п'яťох братів Іван, поранений і контужений, виживе у вогневій круговерті.

Звідки знати тоді було Іванові Тимофійовичу, що його корівоньки - лебединки разом з усім колгоспним стадом ще у вересні сорок першого вирушили в тисячокілометрову путь на схід? І гнали їх кілька згорьованих токарівських доярок і телятниць. У хмарині пилюки від зорі до зорі рухалась і ревла, немов ридала, ця довга, шістсотголова сіро-бура череда. І від цього ридання надривалося серце телятниці Марії Харитонівни Савченко та її подруг.

Тією ж дорогою тягнулися на схід зі своїм нехитрим майном біженці. Часто зустрічалися машини з пораненими воїнами, яких везли в тил.

- Пийте, пийте, людоньки добрі, лебединське парне молочко,- примовляла Марія Харитонівна, стоячи край битого шляху з повними відрами-дійницями. Вона пригощала спраглих діточок і матерів, старих і поранених. І кожен, спорожнивши кухоль, щиросердо дякував молодій жінці з глибокими, добрими і печальними очима на принадному виснаженому обличчі. Здається, вони не молоко коштували, а життєдайний дивобальзам.

Іноколи на світанні, коли в небі догоряли бліді, втомлені зірки, до настороженого слуху телятниць і доярок долинав важкий гуркіт. Неподалік був фронт. Біля тихого Дону стадо зупинилося. Переправу було розтровоєно вщент. Що робити? Не лишалося нічого іншого, як чекати, поки ріка схопитись міцним крижаним панцирем. Настали осінні холоди. Щоранку трава

бралася сизою памороззю. Марії здавалося: то сама земля посивіла од горя.

Мені частенько доводилося говорити на цю тему з Марією Харитонівною Савченко. І кожного разу вона витирала легку сльозу, розповідала...

- Почну з того, як ми вирушили, - говорила вона. - Сумом і болем повите село. Кажуть, фашисти вже взяли Штепівку - треба поспішати. Лебединка - дуже цінний товар, щоб ним можна було ризикувати. Склали на вози такий-сякий скарб, нап'яли на них брезентові халабуди - і в дорогу. На околиці зупинилися. Сльози затуманювали очі. Стоїть на дорозі худенька мати, а біля неї одинадцятилітній тонкий, як лозинка, Миколка. На кого ж вас покидаю?

Треба йти, невпинно, день у день, кілометр за кілометром. Наш шлях проліг через Белгород до Воронежа. Ох і важка дорога війни... Ущерть забита військами, обозами, біженцями. Нещасні люди, зірвані з рідних, насиджених місць вогняним валом війни, йшли в тил. І в кожного в очах горіло невгасиме бажання дійти до визначеної мети, стати до верстата, працювати в полі, на фермі, щоб допомогти фронтові.

Спочатку й ми гнали череду дорогами. Але скоро зрозуміли: так можна втратити безцінних рекордисток. Налітали ворожі літаки, застинала світ чорна хвиля бомбових вибухів, рев моторів пікіруючих "юнкерсів" зливався з оскаженілою стріляниною з кулеметів.

Звернули з шляху - йшли ярами, балками, перелісками. Ночували в полях. Корови стомлювалися, зразу ж на привалах валилися на землю, лежали, віддихаючи. Благальними очима дивилися розумні тварини на нас, ніби просили, щоб ми швидше їх видоїли. І ось уже один, другий, десятий бідон повен теплого, пінистого молока. Його було так багато, що ми робили з нього сир, масло, віддавали пораненим, коли зустрічалися з госпіталями, міняли в селах на фураж, макуху.

А ночі все довшали. Під ранок з'являлася на траві паморозь. Привітне жовтневе сонце швидко зганяло її, але літнього тепла вже не було. Пішли дощі. Важко було дивитися на мокрих, забрьоханих степовим багном корів. В'янула трава, чорніли на полях незібрані соняшники, кукурудза. Добували, як могли, фураж, підтримували молоком телят.

Холодна осінь вступила в свої права. Дули пронизливі вітри, лили безкінечні дощі. Ніде було обсушитися, обігрітися. Майже всю добу на ногах. Уже кілька днів відчуваю, що зі мною

щось коїться незрозуміле: кидає то в жар, то в холод, паморочиться голова й хочеться отак з розмаху впасти прямо на залиті водою колії й дороги й лежати, лежати... Попливли перед очима червоні кола, світ перевернувся... Що було далі, не збагну. Кілька днів лежала в гарячці, не приходячи до свідомості.

- Видно, випала мені щаслива доля, - продовжувала Марія Харитонівна. - У цей час ми зустрілися з групою Семена Макаровича Гайдаша, яка гнала частину колгоспної худоби іншим шляхом. Разом з ними були завідуючий Лебединським держплемрозплідником Григорій Панасович Кириченко та уповноважений наркомзему по евакуації тваринництва Іван Михайлович Кузьменко. Його я вважаю своїм рятівником. Він уже побував на фронті. Після важкої контузії і поранення одержав доручення контролювати хід евакуації худоби.

Він діяв чітко, по-військовому. Та й чекати вже неможливо. Того ж дня мене відправили у Борисоглебськ, поклали в госпіталь. Через тиждень Кузьменко заїхав, знову розшукав у холодному степу наш мандрівний табір. Не думала я, що через сім років зустрінусь зі своїм рятівником у світлому залі, серед знатних людей.

Ішла республіканська нарада передовиків сільського господарства України. У перерві підійшов до мене чоловік. Ніби незнайомий. Але де я бачила цей шрам на обличчі, ці уважні і водночас веселі очі?

- Ви Савченко?

- Так.

- А мене знаєте?

- Ні... Проте, здається, десь бачилися... Чекайте, чекайте: Борисоглебськ!

- Згадала. Ну, отож, при всіх я тебе зараз розцілю.

Іван Михайлович Кузьменко працював тоді головою Ізмаїльського облвиконкому. Усе життя Марія Харитонівна береже пам'ять про цю мужню, душевну людину, справжнього господаря-керівника.

Та повернемося до евакуації худоби. Доярки з чередою при двадцятиградусному морозі розташувалися табором на донському березі. Не було в них круглого репродуктора з чорного цупкого паперу, та й газети не приходили на адресу: "Берег Дону". І все ж по якихось незримих каналах зв'язку, протягнутих од серця до серця, блискавично докочувалась до

них звістка: наші відбили від столиці гітлерівців, наші відігнали їх на захід!

Що діялося того дня на незвичній походній тваринницькій фермі біля тихого Дону! Щастя, вихлюпуючи через край, переповнювало настраждені душі жінок, сяяло в їхніх очах. На радостях молоденькому бичкові дали символічне ім'я Відбій.

Але цього Марії Савченко здалося замало.

- Дівоньки, жіночки, давайте перейменуємо на Перемогу нашу москвичку Нарцізу.

- Авжеж! Ще б пак! Пропозиція всім припала до душі.

"Москвичкою" Нарцізу називали не випадково. Вона - з групи корів Івана Тимофійовича Хобота. До війни він їздив із своїми рекордистками в Москву на Всесоюзну сільськогосподарську виставку. Дивував усіх нечуваними надоями. А звідти привіз Велику золоту медаль Виставки. Недарма ж саме йому, дояреві, довоєнному депутатові Лебединської райради випала честь у сороковому році вирушити в складі делегації знатних людей України, разом з Олександром Корнійчуком, Вандою Василевською та іншими, до братньої Грузії, на свято дружби народів.

А тепер токарівець Іван Тимофійович Хобот пліч-о-пліч з москвичами і тбілісцями, мінчанами і алмаатинцями воював на промерзлих просторах за свободу багатонаціональної матері - Вітчизни. І вело його в бій незгладиме почуття вірності своїй Батьківщині.

Після Сталінграда, на вогненній Курській дузі, було Хобота тяжко поранено й контужено. Та заживо похований під гігантським фонтаном землі, завдавши потім чималих клопотів госпітальним медикам, він все-таки видряпався з пазурів смерті. І знову пішов у діючу. Перед відправкою на фронт, а було це на Уралі, один високий військовий чин у генеральській формі, обходячи стрій виписаних з госпіталю, запитав:

- Хто з вас, браття, на "громадянці" мав справу з кіньми?

Хобот зробив три кроки вперед. Хоч, чесно кажучи, мав більше справу все-таки з коровами.

Ці три кроки визначили його долю до кінця війни. Іван Тимофійович пишався новою місією - доставляти секретні конверти з поважними сургучними печатками у фронтові штаби. Не раз дивився смерті у вічі. Де не пробивалася машина, доставався кіньми. А нерідко - й пішки. Але доручення завжди виконував у строк.

Бо знав, від його конвертів із сургучними печатками, ой, як багато залежить... Закінчив війну в Німеччині. У фронтових трикутниках додому писав: "Б'ємо фашистів у їх власному лігві..."

Повернувся Іван Тимофійович після Перемоги додому - і знову подався на ферму.

Цей ошатний будинок під залізним дахом зовні мало чим відрізняється від сусідських. Але його в Токарях-Бережках добре знають всі. Тут тривалий час мешкало подружжя знатних колишніх трудівників місцевого колгоспу - Іван Тимофійович Хобот та Марія Харитонівна Савченко. Вони з'єднали свої долі невдовзі після війни.

Частенько авторові цих рядків, як кореспондентові обласних і республіканських газет, доводилося бувати в Токарях-Бережках у тому ошатному будиночку, бесідувати з подружжям, слухати цікаві розповіді про їх життя-буття. Пам'ятаю, як під час одного з моїх візитів я помітив, як на високому осокорі, якраз біля хати Івана Тимофійовича й Марії Харитонівни, хазяйновито лаштував собі гніздо лелека.

- Таки повернувся ти з вирію, братику чорногузе, - задумливо мовила тоді Марія Харитонівна. - Виходить, у душу тобі запали наші Токарі-Бережки.

Якусь хвилю Марія Харитонівна мовчки спостерігала за турботами бусола. Роки, нелегкі роки не проминули її. Але сьогодні, маючи за плечима понад дев'яносто прожитих літ, очі в Харитонівни такі ж добрі й глибокі. І випромінюють м'яке сяйво:

- Повернулися ми з корівками, - розповідає вона, - як наші визволили Лебединщину. Але йшли ми додому не від Дону - від Волги. Бо з Воронезької області війна закинула ще далі - в Саратовську. Через багато років по війні побувала я в тих краях. Ніколи не забуду однієї зустрічі. Виступаю на мітингу, і раптом кидається до мене жінка. Та в обійми. Придивилася я: Паша! Під однією ковдрою спали два роки. Разом корівок доїли. Зріднилися ми мов сестри - росіянка й українка. І ось стоїмо і плачемо від щастя. І не бачимо навколо квітів, не чуємо оплесків. Все немовби кудись відступило. Отака єдність сердець. А потім Паша веде мене до Волги. На луках полум'яніють тюльпани. Враз у мене аж дух перехопило. Бачу: пасуться у видолінку корівки. Але які? Сіро-бурі! Наші лебединки! Не передати словами почуття, що охопило мене тієї миті. Прижилася лебединська порода і на Волзі.

Сьогодні багатьом людям і в Україні, і в Росії відомо: той важкий тисячокілометровий рейд корів від Псла до Волги врятував цінну лебединську породу. Виводити її почали ще до війни. Опорним пунктом Лебединського племінного розплідника була ферма в Токарях-Бережках. Одним з перших почав тоді доглядати групу лебединок брат Івана Хобота - Павло. Коли його призвали на дійсну службу, цю групу прийняв Іван. Талановитий дояр, він буквально за два роки вийшов на феноменальні рубежі. Своїм досвідом у 1939 році поділився на сторінках газети "Правда". Вже після війни за виведення цієї породи, що славилася і молоком, і м'ясом, групу лебединських спеціалістів було удостоєно Державної премії СРСР.

Демобілізувавшись, колишній дояр Іван Хобот потрапив з фронту на фронт. На ударний фронт - тваринництво. Він очолив ферму. І почала вона гриміти ще гучніше, ніж до війни. Що не рік, то нові унікальні рекорди. До попередніх бойових і трудових відзнак Івана Тимофійовича Хобота додалося ще три урядові нагороди. В чому найбільше розкрилися його хист? Мабуть, в тому, що на фермі розквітла ціла плеяда видатних доярок.

І серед них зіркою першої величини засяяла Марія Харитонівна Савченко. Звичайно, нелегкими були ті повоєнні трудові сходинки. На одній з перших нарад передовиків у Києві Марія Харитонівна дала слово надіти не менш як по п'ять тисяч кілограмів молока від корови. То була смілива патріотична ініціатива. Адже досягти рекордного результату можна було лише завдяки винятковій старанності, великій любові до професії. У Марії Харитонівни слово з ділом не розійшлося: від кожної закріпленої за нею корови взяла по 5300 кілограмів молока.

- У січні 1947 року, - розповідає Марія Харитонівна, - земляки висунули мене кандидатом у депутати Верховної Ради Української РСР по Лебединському округу. І донині пам'ятаю ті збори у рідному селі. Виступав голова колгоспу Є. Д. Тернюк. Розповідав про досягнення і про мій вклад у них. А потім узяв слово Кость Микитович Звягольський. Це той самий дід Кость, який на своїх ногах пройшов, ні разу не присівши на воза, тисячі верст до Вольська і назад з худобою. Той, що розділив з нами важкі мандри. Що він скаже? Розповів про поневіряння під бомбами, про те, що знає кандидата з отакої (показав на півметра від підлоги) і що впевнений - довір'я виправдає. "Не зазнавайся тільки, дочко," - наставляв.

Зберігся з тих часів мій перший передвиборний агітаційний плакат. Серед невеличкого тексту - фото. Іноді дивлюсь на нього, перебираючи свої архіви. Звичайне селянське обличчя, просте, як і тисячі інших. Нехитре темне плаття, здається, воно єдине було в мене. За що тобі така честь, Маріє? За руки, що не визнають втоми? Чи так уже й не знають? Згадай, як ночами на перемену погоди їх крутить-викручує біль. Що за півсотні літ не пропустила жодного разу схід сонця, торуючи доріжку до ферми? Чи твоє "ходіння по муках" під час війни? Що людей ніколи не цураєшся, ділиш з ними радості і біль? За все разом, мабуть. Що ж, спасибі вам, люди! Чи може бути вища нагорода, ніж таке довір'я? Не підвести вас - немає більшого бажання...

Ось так мріяла-думала тоді Марія Харитонівна. І не тільки мріяла. А ще з більшим завзяттям і енергією віддавалася улюбленій справі. Своє гаряче і щедре серце, свою запальну вдачу вона спрямовувала на те, аби добиватися якомога вищих і вищих результатів. Тож і почали все більше й більше наповнюватися на фермі дійниці молоком. І їхали до Марії Харитонівни звідусіль, щоб і собі навчитися. їхали за конкретною справою: як треба ходити біля корів, як і чим годувати, як доїти, аби цівка молочна була пружною, жиром щедрою...

Газети регулярно писали тоді про успіхи ферми, і Марії Харитонівни зокрема. Посипалися листи. Люди питали, як досягти й собі таких результатів. Дехто, мабуть, вважав, що варто тільки одержати хорошу пораду, і молоко потече рікою. Тож і писала своїм адресатам, що високі надії - це насамперед результат великої попередньої роботи по створенню племінного поголів'я, зміцненню кормової бази тваринництва. А якщо до цього додати сумлінність, вміння, уболівання за справу - успіх неминучий.

- Розсідланими кіньми мчать роки, - дивиться у соснове верховіття Марія Харитонівна. - Наче вчора це було. А ось вже й дев'яносто виповнилося... Все до подробиць пам'ятаю. Бачу обличчя ровесниць, їх одіж з чужого плеча. Найхарактернішою рисою тих днів був ентузіазм. Ми горіли бажанням зробити якомога більше, краще. Тоді я й гадки не мала, що моя скромна праця знайде таку високу оцінку. Справа у тім, що теплого вересневого дня подзвонили мені з райкому партії. Слухала слова у трубці і, зізнаюсь, від хвилювання не все збагнула. Уже потім, наступного дня, прочитала в газеті рядки повідомлення, що назавжди врзалися в пам'ять: "За досягнення в 1947 році

високої продуктивності тваринництва Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 вересня цього року доярці колгоспу "Червона зоря" Лебединського району Сумської області Савченко М. Х., яка одержала 5810 кілограмів молока з вмістом 231 кілограма молочного жиру в середньому від корови за рік, присвоїти звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна і Золотої медалі "Серп і молот".

Щоб і надалі повнилися молочні ріки, багато доводилося Марії Харитонівні працювати, майже кожного тижня виїжджати до колгоспів, аби передавати свій досвід. Велику роботу в цьому напрямі проводили й спеціалісти господарства, працівники держплемрозплідника. В 1949 році групі товаришів, у тому числі С. М. Гайдашу і Г. П. Кириченку, була присвоєна Державна премія СРСР за створення лебединської породи корів. Успіхом увінчалися старання вчених і виробників. Того ж, сорок дев'ятого, Міністерство сільського господарства України видало Державну племінну книгу худоби лебединської породної групи, куди ввійшли 482 бики і 2082 корови, записані за ряд минулих років. Були складені перспективні плани дальшого поліпшення породи великої рогатої худоби. У господарстві була сконцентрована одна з породних груп. Тут організували міжколгоспну школу передового досвіду. Марії Харитонівні довелося проводити бесіди із спеціалістами про техніку доїння, догляду за тваринами, про вивчення особливостей кожної корови, про методи роздоювання, облік продукції тощо. Виїздила на наради передовиків до сусідніх районів. Запросили і на Прикарпаття, у господарства Івано-Франківської області. Виступала, зустрічалася з людьми, відповідала на безліч запитань. Іноді доводилося брати дійницю, йти до корівника.

Марія Харитонівна, коли зайшла мова про це, говорила:

- Як пам'ять про ті зустрічі і зараз зберігається в моїй кімнаті скринька грушевого дерева, прикрашена гуцульським орнаментом - подарунок снятинських різьбярів. Бережу листи, які одержувала в ті роки. Звичайно, усі листи, які принесли на мою адресу листоноші, не вмістилися б і в просторій шафі - вони нині в архівах, музеях. А в скриньці ті, що прийшли першими. Ось кілька з них.

"Добрий день, Маріє! Пише тобі лист доярка села Киселівка Менського району на Чернігівщині Наталка Олещенко. Доярки нашого колгоспу теж стараються, щоб одержати такі ж надії. Як сестру прошу тебе - поділись досвідом..."

"Я з газет дізнався, що Ви досягли рекордних надоїв молока, - пише дояр з Карлівського району Полтавської області Сириця. - Прошу Вас, Маріє Харитонівно, опишіть, як роздоюєте корів, чи практикуєте підгодівлю вночі, як складаєте кормові раціони?"

"Поздоровляю Вас з чудовим успіхом, Маріє Харитонівно! Міцно тисну руку і прошу написати, як Ви досягли таких високих надоїв, і чи правда, що корова може дати шість тисяч літрів молока за рік. Якщо так, то це здорово! М. Миронов. Москва".

Листи, листи, листи... Вже й не злічити сьогодні, скільки їх отримала за всі ті роки Марія Харитонівна. І зворотні адреси на конвертах - найрізноманітніші. По можливості прагнула відповісти на всі прохання, побажання. Своїм багатим досвідом знатна доярка ділилася на сторінках обласних, республіканських, всесоюзних газет, різних журналів. Її брошуру "Мій досвід роздоювання корів" видало товариство "Знання" (Київ).

- І ось земляки вже вдруге обирають мене депутатом Верховної Ради України, - згадує М. Х. Савченко. - Звичайно, це накладало велику відповідальність. Ти вже, Маріє, часто говорила собі, не просто доярка, ти - народний обранець, людина державна. Коли трудящі довірили - служи їм. Тепер щотижня, у визначений день, приймала виборців. І не тільки у визначений. Прийдеш на ферму, там уже хтось чекає, повернешся додому, застанеш людей, що здалеку приїхали до тебе... Кожного дня були зустрічі, нові турботи. І не тільки до людських доль доторкається депутат. Питання розвитку господарства, благоустрою міст і сіл, поліпшення медичного, культурно-освітнього, побутового обслуговування населення... Будівництво шкіл, дитячих закладів, доріг - усе вимагало твоєї участі, уважного, ділового підходу.

І Марія Харитонівна багато працювала саме в цьому напрямку. Та все ж на першому плані в неї була робота. Вона з кожним роком вдосконалювала свою майстерність, а чимало її учнів-послідовників були удостоєні високих відзнак Вітчизни. Отже, не миналася наука марно, сильні пагони ростуть із зерен душевної щедрості, уваги, висіяних новатором серед молодих друзів і спадкоємців.

Але хіба тільки зерна майстерності пускають у душах тих, хто взяв на ферму дорогу? Ні ж, певно. Бо знов-таки: роз'ї-

дуться учні, а згодом дізнається Марія Харитонівна: один став завідуючим фермою чи головою колгоспу, інший - вже в районному апараті керує... І таких не одиниці - десятки, сотні, і не лише в Сумській області - в усій Україні. Отже, є чим пишатися Марії Харитонівні.

Власне, ніякої дивини в тому немає. Природна мудрість, великий життєвий досвід, її душевний такт і відкрита вдача, вболівання за те, щоб повсюдно було добре і щоб людина, з якою звела її доля, міцніше ступала землею і активно втручалася в життя, назавжди подружилася з неспокоєм - ось у чому була сила Марії Харитонівни. Ось де відгадки того, що вихованці везли з собою не лише виробничий досвід, а й життєдайні краплі її відданості почесній справі. Тому-то у себе вдома учні Марії Харитонівни не тільки швидко сягали висот майстерності, а й висот людської шани, шляхи до якої взнали в пору навчання.

Науку легко передавати, та нелегко набувати.

Вона ж не відразу далася і Марії Харитонівні, тоді ще просто Марії. На пам'яті в її однолітків все те, в переказах батьків дітям своїм.

Починала Марія з телятниць. Вихохала групу теличок, зберегла до єдиної їх в роки воєнного лихоліття (як уже йшлося, евакуювалась із стадом аж за Волгу), а вже з них, по війні, пішли знамениті корови-рекордистки лебединської породи.

У перші повоєнні роки, щоб бачити свою роботу, треба було докласти рук та рук. Вдень на фермі, а вночі гнала Марія Харитонівна корів пасти - не призначалась ще тоді звечора класти у годівницю скошене сіно, та й не вистачало і людей для цього.

І якби то просто стільки часу проводила біля своєї групи корів. Так ні, придивлялась до їх поведок, вивчала їх: годувала і доїла кожну залежно і від цього, і від продуктивності. А з одного тільки обов'язку навряд чи таке сумління буває.

Любила свою роботу Марія Харитонівна. Цій професії була віддана гаряче і назавжди. І хотіла, щоб усі ось так, як вона, ставилися до роботи. Коли зустрічала таку ж невгамонну людину, то ніколи вже не шкодувала сил, щоб усім звіданим,

набутим з нею поділитися, багатшою її зробити. Тому не дивно, що учні Марії Харитонівни теж слави зажили, мають власних, не менш відомих послідовників.

От хоча б чернігівська доярка Ганна Денисівна Довженко з одного з прилуцьких колгоспів. Герой Соціалістичної Праці, депутатом Верховної Ради СРСР обиралася. Славилася вона свого часу на всю Україну, до її господарства теж приїжджали досвід запозичувати. А Довженко ж - учениця Марії Харитонівни. Добра учениця! Були роки, коли вона випереджала навіть свого вчителя, та й іншим до того своїм прикладом дорогу вказувала. В роботі воно, звичайно, всякого бувало. Одному доброго прикладу досить, іншому - слова теплого, поради до часу. Вміла Марія Харитонівна розрізняти, до кожного підхід знайти, щоб працювалось легко, з настроєм. Тоді - то й користі найбільше. Але як треба когось покарати, присоромити - і за цим справа не стане. Неприємно, чого там критися, в такі хвилини, то й подумували підлеглі: має наша Харитонівна право на високу вимогливість до інших, бо ніколи і ні в чому собі знижки не давала.

Мала! Як ветеран, як двічі Герой Соціалістичної Праці, як депутат Верховної Ради України, як лауреат Державної премії України...

Мала! Бо побачила світу, ділилася досвідом зі своїми подругами в багатьох країнах, зокрема в Польщі, Угорщині, Болгарії, Німеччині, Франції... Та водночас і придивлялася до їх роботи і про все краще своїм дояркам потім розповідала, підказувала, в чому підтягуватись треба.

Завжди раділа успіхам своїх колег, своїх підлеглих. І переживала за них, як рідна мати. Радила, що треба робити, аби кращі результати мати. І слово Марії Харитонівни було для них законом.

- Коли чимало років проживеш в одному селі, - роздумує нині Марія Харитонівна, - коли на твоїх очах виростає не одне покоління близьких і далеких сусідів, бачиш, як то кажуть, з кого і які люди бувають. І коли подумки простежуєш їх долі, ще раз пересвідчуєшся в тому, що без сумлінної праці ніколи не досягнеш бажаного результату.

Часто думаю ось і тепер про мою звичайну і працелюбну односельчанку Ніну Іванівну Грушку. Пам'ятаю, як Ніна прийшла на ферму після закінчення школи. У неї, як і в усякого початківця, на роботі траплялося по-різному - і ладилося, і ні. Реагували в колективі на це теж по-різному. Але в товариській вимогливості не було несправедливості, а увага й співчуття були щирі, неухвалені. Коли такі стосунки в колективі, тоді людині він дорогий, тоді все краще в ній розкривається на повну силу, а погане вона "скидає" з себе, ніби яблуна зайву зав'язь. Саме такі стосунки й допомогли свого часу розкритися Ніні Іванівні Грушці. Вона взяла від товаришів по роботі, від односельців те, що люди особливо шанують в людях, стала незабаром знатною дояркою Сумської області, їй присвоїли звання Героя Соціалістичної Праці. І було вже у самої неї чимало учениць-послідовниць і в нашому господарстві, і по всій Сумщині. Жаль лише, що завчасно їй довелося розлучитися з колективом - сильно її здоров'я підкосило. Та вона завжди була з нами. А ми шанували її за доброту, за працю.

Я могла б назвати прізвища й інших доярок, телятниць, фуражирів, які в ті роки трудилися старанно, на совість. Ось ще й тепер згадую, як вела з ними виховну роботу, як прищеплювала їм любов до професії, до чесного ставлення до виконання своїх обов'язків.

Знаєте, хоч тепер багато чого вже переосмислюється, хоча нині, можливо, й інше ставлення до виховання працюючої людини, все ж я залишаюсь на своїх переконаннях: в становленні людини - трудовому, громадянському - дуже і дуже багато залежить від колективу, де вона трудиться. І це правильно. Хотіла б тільки уточнити: у тому колективі, де взаємини між людьми будуються на високих моральних принципах. Адже тоді (над цим ми замислюємося, на жаль, не так уже й часто, а коли й замислюємося, то не завжди робимо належні висновки) ці принципи прокладають собі дорогу в сім'ю. І ніби замикається коло моральних взаємин, без якого, на мою думку, не можна вести мову про цілеспрямоване виховання нашої молоді хліборобської зміни. Адже коли хлібороб чи тваринник повертається ввечері додому і веде мову про виробничі справи, то характер розмови, слова завжди відповідають тому, як працюється людям насправді. Вдома людина, як правило, відвертіша в своїх судженнях. І от можна

собі уявити: діти, які мають обирати шлях у житті, бачать батьків знервованими після робочого дня, чують про причини цього. Не думаю, що діти із задоволенням оберуть батьківські дороги.

Трудовий колектив я б порівняла з горном, де формуються кращі людські якості. І як мені здається, нам треба й сьогодні, у цей непростий і своєрідний час, посилювати відповідальність трудового колективу за виховання молодих працівників у дусі високих моральних принципів. Адже від нас, людей старшого покоління, багато в чому залежить, якою виросте зміна.

Хоча й вік у мене вже надто поважний, все ж регулярно слідкую за тим, як працює наша область, які результати маємо і в рілльництві, і в тваринництві. І заради справедливості треба сказати, що в останні роки на Сумщині помітні успіхи, активно пройшло реформування аграрного сектора економіки, люди стали більш по-господарськи ставитися до землі. І це чудовий симптом. Та разом з тим не вселяє оптимізму те, що наша молодь не завжди спрямовується у вірне русло, трапляється, що цілком здорові юнаки та дівчата ухиляються від роботи. І як для мене, людини сільської, що найприкріше - дуже мало молодих виявляють бажання жити і працювати в селі.

Отож, нам, ветеранам, вчителям, керівникам господарств, є над чим замислитися. Як часто, хто і з чим приходять для відвертої бесіди з учнями про призначення людини на землі? Як відзначаємо перший трудовий крок юнака чи дівчини в тому чи іншому колективі? Як проводжаємо до армії і чим зустрічаємо наших молодих односельців? Як, зрештою, ставимося до першого успіху й першої невдачі молодих у роботі, в життєвих рішеннях?

Все це питання не прості, не застарілі, як дехто зараз думає. Ні! Вони завжди були, є і залишаються актуальними. Згодна з тим, що рішення, знайдене в одному випадку, в іншому не повторить. Інший колектив, інші й тонкощі в сприйнятті одного й того ж самого. Але от що важливо усім пам'ятати: у нашої спільної справи мають бути гідні продовжувачі. Не можу не згадати тут епізод з кінофільму, що його колись показували в наших Токарях-Бережках. І. В. Мічурін розмовляв з людьми, роздумовував про те, що кожен землероб має виростити два

плодових дерева: одне для себе, а інше для міського жителя, позбавленого радості обробляти землю. Тоді я подумала: як би добре було, коли б кожен ветеран, передовик, що працюють у селі, запалили своєю пристрастю, відданістю землі юнака чи дівчину, передали їм свій життєвий досвід, розуміння ролі на землі.

Що ж, згодні, з окремими думками можна посперечатися (життя змінюється, вносить свої корективи), і все ж багато в чому абсолютно права Марія Харитонівна. До молоді нам треба ставитися, справді, з вимогливістю, але разом з тим - з увагою і розумінням. І тоді ці проблеми розв'язуватимуться так, як нам би хотілося.

Говорячи про це, варто нагадати, що Марія Харитонівна, до речі, була прекрасною наставницею молоді, тривалий час на базі молочнотоварної ферми, яку вона очолювала, діяла обласна школа передового досвіду. Її успішно закінчили кілька тисяч молодих тваринників Сумщини. Серед них - доярки, які потім стали Героями Соціалістичної Праці - Віра Михайлівна Таряник, Віра Федорівна Сєдих, Ніна Іванівна Грушка. Власне, можна назвати сотні відомих імен доярок і телятниць, які трудилися та ще й зараз трудяться не лише на Сумщині чи в Україні, а й у сусідніх областях Російської Федерації - Курській, Белгородській, Брянській. Вони часто приїжджали по науку до Марії Харитонівни. І до всіх вона була однаково уважною.

"Академія" Марії Харитонівни відома в багатьох країнах світу, де їй доводилося побувати, розповідати про свій досвід.

- Маріє Харитонівно, - запитую, - а за що ви отримали другу Зірку Героя?

- Хоча роки повоєнні були й важкими, все ж працювали ми, як кажуть, не покладаючи рук. Хотілося трудитися якомога краще, де й сила бралася. Та й молодими ще тоді були. Так ось 1958 рік я зустріла з найвищими показниками по надою за весь час роботи дояркою: по 8271 кілограму молока одержала від кожної корови. Пам'ятаю, як просторий зал будинку культури заповнили славні трудівники з Лебедина і навколишніх сіл району. Прибули сюди механізатори, тваринники, керівники господарств - усі, хто удостоївся урядових нагород. Приємно було слухати, що Лебединський район успішно справився з виконанням усіх

узятих зобов'язань. А потім був зачитаний Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння мені двічі Героя Соціалістичної Праці. Не відчуваю ніг, встаю із-за столу президії, підходжу до голови облвиконкому А. П. Кондратенка, слухаю щирі поздоровлення, під гарячі оплески залу приймаю високу нагороду... А біля столу - моя послідовниця з нашого колгоспу - Тетяна Дєдова. Ніхто з молодих доярок Сумщини не надоював стільки, як вона. За що нагороджена орденом Леніна. А взагалі - близько ста чоловік одержали того дня нагороди. Звичайно, мені той день запам'ятався особливо...

Додамо, другу Зірку Героя Марія Харитонівна одержала за високі надії молока. А після того, як 27 років вона працювала дояркою і зарекомендувала себе лише з найкращого боку, їй запропонували очолити тваринницьку ферму. Спочатку хвилювалася, навіть не спала ночами. А в правлінні колгоспу її заспокоювали: людей ви, мовляв, знаєте, вимоги, проблеми і складності відомі. Адже майже тридцять літ на одній фермі - це немало.

Прийняла ферму. І справи пішли непогано. На фоні всього району цей колектив мав чудові результати. Колгосп теж був попереду. Марія Харитонівна з успіхом демонструвала своїх кращих корів на Виставці досягнень народного господарства України. Очолуваний нею колектив поставив собі за мету працювати так, щоб не було різких контрастів по надоях молока у різних доярок, у стані утримання худоби. Про ферму все частіше писала преса, були передачі по обласному й республіканському радію.

Не цуралися Токарів-Бережок і письменники, майстри красного письменства. "Близько тридцяти років, - писав відомий письменник Кость Гордієнко, - я переважно живу в Лебедині Сумської області, працюючи над так званою "сільською тематикою". На моїх очах виростають сади і люди. На занедбаних колись полях, що плодили безсмертники, чебреці, полини, тепер бувають дорідні хліба. Отже, мої твори живили живі люди і колгоспне середовище".

- Щоліта приїздив до Лебедин Кость Олексійович, - розповідає М. Х. Савченко. - Письменник жив тут, часто бував у селах, у тому числі й наших Токарях. Сходив пішки всі дороги і стежки Лебединського району, часто бесідував з селянами,

слухав їх розповіді, їх пісні. Писали про працю наших тваринників у різні роки Павло Оровецький, Михайло Чабанівський, Олексій Палажченко. А Наталя Кацук, побувавши в селі, видала тепло, задушевно написану повість "Щедрість". Так що увагою громадськості ми не були обділені. І намагалися працювати так, щоб не підвести тих, хто нашу працю оспівував. Шкода тільки, що не всі колгоспи своїми досягненнями привертали увагу журналістів, письменників. У цілому по району виробництво тваринницької продукції відставало. У багатьох господарствах ще мало робилося для підвищення продуктивності худоби, не вистачало кормів, спостерігалася значна плінність кадрів. А от до нас з багатьох господарств їхали за досвідом. І ми щедро ділилися ним з сусідами, чим могли, їм допомагали.

А Марія Харитонівна Савченко зі своїм бойовим колективом підкорювала все нові й нові висоти. Як там співається в пісні: "А слава тебе знайде..." Слава знайшла Марію Харитонівну. На грудях її сяяло - пломеніло золото Зірок двічі Героя Соціалістичної Праці. Батьківщина вшанувала жінку трудівницю, як на той час, з найглибших глибин народних найвищими почестями. Вона - кавалер трьох орденів Леніна, орденів Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, інших нагород. На центральній вулиці в Токарях-Бережках встановлено погруддя двічі Героїні. Відкрите, ясне обличчя. На голові - тугий вузол волосся. Біля бюста шурхотять під вітерцем світлорі берізки і вічнозелені ялинки - її улюбленці.

Дивлячись на погруддя, я чомусь пригадав, що Марія Харитонівна зі своїми дівчатами не лише працювати відмінно вміла, а й співати пісень майстерно. Срібно-дзюркотливими ручаями видзвонювали мелодії під склепінням найурочистіших палаців Москви і Києва, бурею овацій зустрічали хор-ланку Марії Харитонівни Савченко в різних містах і селах Сумщини. Люди дякували трудівниці не лише за пісенний таланти, а й за те, що оповідала в пісні про власну доленьку ясну. Тисячі листів з усіх кінців прилетіли в Москву на Центральне телебачення після одного з новорічних вогників. Тоді в Останкіно виступала з подругами Марія Харитонівна. Всі, як один, у вишиваних українських сорочках. Всі - з віночками яскравих квітів у волоссі, з барвистими шовковими стрічками на плечах. Всі, як одна,

дзвінкоголосі, мов течія Псла... Всі - учениці Марії Харитонівни Савченко.

...За кілька кілометрів від села Токарі-Бережки, обіч автостради Суми-Ромни, піднялась на вічній стоянці реактивна установка "Катюша". І куди б Марія Харитонівна Савченко не вирушала - в Москву чи Київ, в гори Киргизстану чи садити дубочки на Тарасову гору, в далекі мандри до болгарських друзів чи до Парижа - неодмінно зупинялася на цьому місці. Вона знає: тут у сорок третьому були командні пункти сина легендарного героя громадянської війни В. І. Чапаєва - генерала Олександра Васильовича Чапаєва і двічі Героя Радянського Союзу Василя Степановича Петрова. Це їхні з'єднання принесли волю Лебединщині.

Якось на День Перемоги в Лебедин приїхали обидва ушавлені генерали. В районному будинку культури ніде було яблуку впасти. В залі посвітлішало від сяйва трудових і бойових орденів та медалей. Повітря ледь тремтіло від їхнього легенького дзенькіту. Марія Харитонівна та Іван Тимофійович, який тоді ще був живим, теж одягли на свято нагороди. Відчували серцем: у такі хвилини минуле і сьогодення перегукуються - передзвонюються між собою, як ордени і медалі.

Марії Харитонівні випала честь вручати генералам символічні ключі від Лебедина. Ось як розповідав про цю подію тодішній голова колгоспу, потім - голова Лебединської районної ради, а нині керівник "Приватбанку" в Лебедині Микола Андрійович Грищенко:

- Підходить, значить, Харитонівна на сцені до генерала Петрова. В неї - дві зірки. І в нього - дві. І підносить вона йому ключ. А генерал не може взяти в руки сувенір. Бо він без обох рук. Втратив їх у бою під Кременчуком. Зал завмер. Наче електричний розряд пройшов через нього. Ось, значить, вона перед очима - та війна. Того дня я бачив на очах Харитонівни сльози. Вона пригорнула до себе онучку Тетянку. Гладила її по голівці. Певно, думала про майбутнє.

- Маріє Харитонівно, ваша біографія позначена багатьма знаменними подіями. І все ж, що має особливе місце у вашій душі?

- Безумовно, і те, як гнали породистих корівок аж до Волги, у Вольський район Саратовської області, і те, як через багато літ у складі делегацій побувала в Томську. А туди дзвінок з Саратова, що мене чекають. Як же бути? За планом маю з делегацією в інше місто вирушати, а тут такий випадок. Думала я, думала... Цілу ніч. І все ввижалися стежки-доріжки воєнного часу, люди, з якими пережите велике горе. На ранок заявляю: "Лечу в Саратов". Що то за зустрічі! Доярки обнімають, цілують: "Марусю, Марусечко..." Ну і, звичайно, пам'ятним є для мене 1947 рік, коли було присвоєно мені звання Героя Соціалістичної Праці. Зійшлися мої односельці на мітинг, а керівних осіб понаїздило... Оркестр грає, вітають. Я вкрай розгубилася, розхвилювалася. В телятник забігла. Лягла на сіно і думаю - зі мною все це чи ні? Навіть на урочисту вечерю піти не змогла. Тоді до мене приїздив і знатний шахтар Олексій Стаханов. Пам'ятним є і той день, коли Золоту Зірку отримала...

Розповіла Марія Харитонівна й про те, що ніколи не дозволила собі загордитися, навіть тоді, коли вже прийшли до неї слава й визнання. Коли вже стала завідуючою фермою, то дівчата величали її Матір'ю.

- Ворогів я ніколи не мала, - каже М. Х. Савченко. - Не ручаюсь, можливо, хтось заздрих. Та тільки в кого яка незгода, всі до мене: "Харитонівно, виручай!" Виручала, допомагала.

- Вам, Маріє Харитонівно, доводилося ж і з високопоставленими чинами частенько зустрічатися, - кажу співбесідниці.

- Безумовно. І всі вони до мене ставилися з повагою, дружелюбно. Пам'ятається, ще коли Микита Сергійович Хрущов після війни керував в Україні, розповіла йому, як сутужно в районі з транспортом. Першому секретареві хоч пішки рушай від села до села. І нам за розпорядженням Микити Сергійовича виділили машину. Пізніше, коли приїздила до Москви на з'їзди, пленуми, наради, Микита Сергійович обхід робив з простих людей. Спочатку підходив до жінок, вітався за руку, довгенько розпитував - про колгоспні справи, про сімейні. Одного разу їхала з ним в поїзді на нараду до Ростова-на-Дону. Поговорили, повечеряли і давай з Микитою Сергійовичем в одній компанії в підкидного грати... До речі, бував і на фермі, і в мене вдома і

Володимир Васильович Щербицький, інші відомі в країні люди. Я думаю, що сьогоднішнім керівникам є чого в них повчитися. Гудити, під корінь рубати все попереднє - повірте, не благородне діло. Треба мати Бога в душі.

- А ви є віруючою?

- Знаєте, в душі я завжди вірила в Бога. І завжди йому дякувала за все хороше. Бувало, в районі, а чи в області кажуть: "Маріє Харитонівно, збирайтеся, одягайте зірки, поїдемо добувати". І чого тільки не добували завдяки моїм нагородам. А я при цьому ще й Бога просила підсобити. І він допомагав.

- Згадую, - продовжує вона, - як приїхала в Софію. Вийшла - багатотисячний мітинг зустрічав мене (час же такий був). Крізь крепдешинове плаття видно, як ноги мої тремтять. "Господи, допоможи мені". Мовила серцем і пішла до трибуни. Простою селянською мовою розповіла, як живемо, як про землю дбаємо, як у школі майстерності молодих доярок навчаю.

Останній раз я побував у Марії Харитонівни якраз напередодні її 90-річчя від дня народження (саме стільки літ їй виповнилося 27 квітня 2003 року). Нині вона мешкає в Лебедині в одному будинку зі своєю внучкою Тетяною. Колись тут проживали син Марії Харитонівни - Микола і її невістка Марія. На великий жаль, обоє передчасно пішли з життя...

Звичайно, є в Марії Харитонівни внуки і правнуки. Коли мова зайшла про це, вона сказала:

- Знаєте, хоч і вік у мене надто вже поважний, і здоров'ячка та сил вже мало залишилося, все ж вважаю себе справді багатою людиною. Ні, грошей чи якихось цінностей у мене немає. Але маю інше - я виховала десятки, сотні, тисячі юнаків і дівчат достойними людьми. І цим пишаюсь. Та й родовід наш славний. Ось погляньте на мій архів. Це мій правнук Рома упорядкував його. Бачу, як з роками зростає, серйознішає, розуму набирається. Коли б не навідувався до Лебедина, відразу до мене біжить: розцілує, розпитає. А що мені ще треба? Є в мене й правнуки, й правнучки - Марійка та Оксанка. Гадаю, що вони теж будуть справжніми, добрими людьми. А коли мене запитують, чи не боялася я старості, завжди одказую: не боялася, бо ніколи було думати про неї.

...Дивлюся на її натруджені руки, зморшки на обличчі і думаю: ой, частенько хиталися терези її долі, всього дісталось їй на нелегкому життєвому шляху. Та ніколи, ні на що і нікому не скаржилася Марія Харитонівна, хоч, безумовно, всього траплялося. Мужньо в душі переносила всі труднощі і незгоди.

Практично все своє життя Марія Харитонівна прожила в мальовничих Токарях-Бережках, там, де несе свої срібні води спокійний і чарівний Псел. Як вона любить цю ріку! На її берегах не раз фотографувалася на згадку. Сюди приходила зі своїми доярками-подругами, аби відпочити, снаги набратися. Саме тут народилися ось ці рядки, які стали крилатими і які Марія Харитонівна при нагоді любить повторювати:

"Працювати для рідної держави, служити українському народові - чи може бути кращою участю для людини, що має совість і Бога в серці? Як би там не було, а все ж я рада, що випала мені в житті така доля - на своїй ділянці роботи приносити користь країні, народові. І в цьому я вбачаю своє щастя. А ще я пишаюсь тим, що навчала уму-розуму багатьох молодих людей, прищеплювала їм любов до праці і до матері - України. І сьогодні я бажаю молоді міцного здоров'я, щастя, миру, благополуччя, щоб молоді люди краще працювали, щоб дисципліна була на належному рівні. Без цього успіху не досягнути. Повірте, як не буде дисципліни, а пануватиме розхлябаність, така й віддача буде від роботи. Тож старайтеся працювати для нашої рідної держави, і все добре буде." Саме за таким принципом довгі-довгі роки й працювала, діяла знатна людина України Марія Харитонівна Савченко. І слухаючи її напутні слова до молоді, так і хочеться сказати:

- Спасибі за все Вам, Маріє Харитонівно! За сумлінну працю, за громадську діяльність. Земний уклін Вам і шана людська за Ваше життя!

Є вислів: людина з легенди. Він повністю стосується Марії Харитонівни. Хоча не зовсім погоджуюсь з тим висловом. Ні, ця жінка не з легенди. Ця особистість реальна, разом з тим - справді легендарна. І її земляки про це пам'ятають. І завжди будуть пам'ятати.